

POTOPLJENA PRETEKLOST

Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji

POTOPLJENA PRETEKLOST

Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji

Zbornik ob 128-letnici Dežmanovih raziskav Ljubljanice na Vrhniki (1884–2012)

Uredila Andrej Gaspari in Miran Erič

Caput Adriae in kultura mediteranstva

Egejski elementi pozne bronaste dobe na severnem Jadranu in v njegovem zaledju

Caput Adriae and the Mediterranean culture

The Aegean elements of the late bronze age in the northern Adriatic and its hinterland

Martina Blečić Kavur

Izveček: obdobje, ko so se kulturološko v največji meri prepletli svetovi prazgodovinske Evrope, smo poimenovali »prva zlata doba Evrope«. Njegov vrhunec nikakor ni mogel zaobiti integralnega dela tega področja – *Caput Adriae*. Pozno bronasto dobo so močno zaznamovali tehnološki napredek in komunikacijski dosežki. Oskrba s kovinami na kratke oziroma dolge razdalje je ustvarila globalno povezanost, katere osnovna komunikacijska mreža je bila osnovana na morju. Prepletenost univerzalnega in regionalnega se je odražala v oblikovanju prostrane kulturne *koinè*, povezave sredozemskih in kontinentalnih področij Evrope, v kateri je posebno mesto pripadalo tistim prestižnim predmetom, ki so bili znakovni substituti za prepoznavo simbolov v sistemu vrednot, tako fizičnih kot duhovnih, v različnih kulturnih in družbenih vidikih.

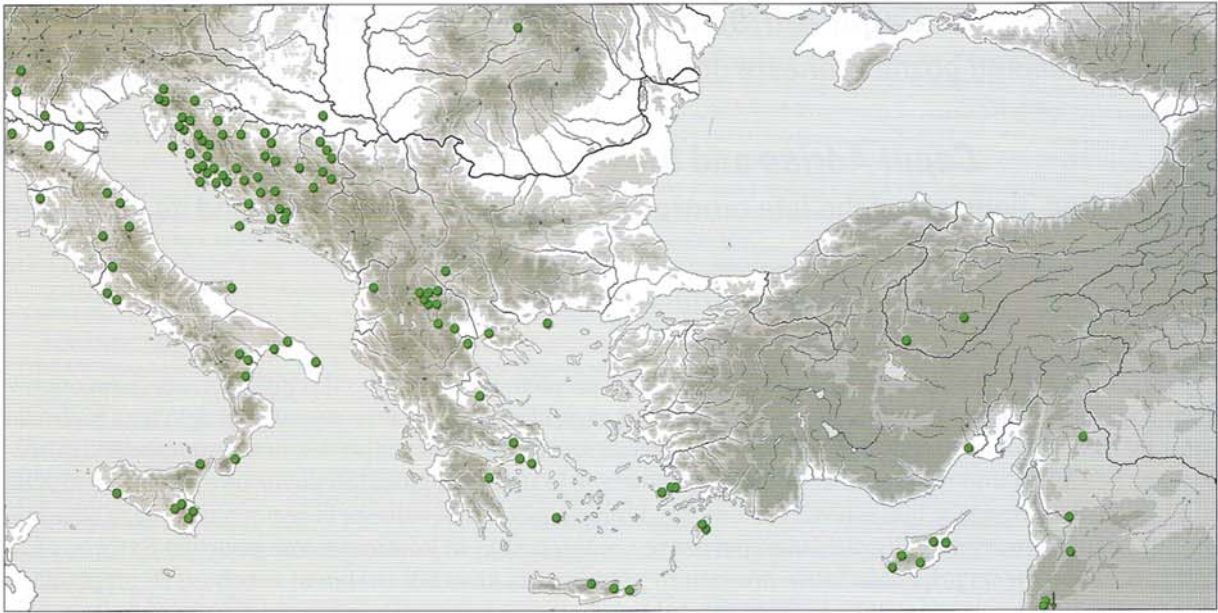
Abstract: the period when for the first time the worlds of prehistoric Europe became to the largest degree culturally knitted was called "The First Golden Age of Europe". Its culmination could not avoid the integral part of this territory – the *Caput Adriae*. The Late Bronze Age was marked by the technological advances and communicational achievements. Supply with metals on short and long distances created a global connectedness which was based on a communicational network founded on the sea. The interconnection of the universal and regional was reflected in the creation of an extensive cultural *koinè*, of a connection of Mediterranean and continental areas of Europe in which a special place was designed for those prestigious artefacts which were in different cultural and social aspects substitutes for the recognition of symbols in the system of, physical as well as spiritual values.

Ključne besede: Sredozemlje, Jadransko morje, *Caput Adriae*, bronasta doba, kulturna *koinè*, kulturni stiki
Keywords: Mediterranean, Adriatic Sea, *Caput Adriae*, Bronze Age, cultural *koinè*, cultural contacts

»Na vsakem vidnem mestu, z vsakim novim prizorom, od enega do drugega dogodka se začinja zgodba o morju in obali, o otokih in samoti, telesu in temnici, o valovih in vetrovih, rekah in njihovih ustjih, pa tudi o nas samih: o obredih odhodov in prihodov, palimpsestih vzhodov in zahodov, sončevih in mesečevih, o emfazah in parodijah vsakdanjika ter zgodovine, o nenehnem gibanju v krogu in naših skromnih poskusih, da bi iz kroga, ki nas stiska ali omejuje, izstopili. Razlogi za plovbo po Mediteranskem morju nam niso bili nikdar poznani – kdo so pravzaprav tisti, ki izplujejo, zakaj odhajajo in na kaj upajo?«¹ Ne glede na razloge sta ravno nezlomljiva vera in večno človekovo upanje omogočili, da je plovba po Mediteranu, po tem *Velikem morju*, že od samega začetka nepretrgana zveza, osnovna komunikacijska nit med različnimi kulturami, naseljenimi na njegovih obalah, tako nekoč kot danes. Ko sta se »svetova« prazgodovinske Evrope in Mediterana v največji meri kulturološko prepletla, v »prvi zlati dobi Evrope«, ki jo je bil porodil neverjetni tehnološki napredek tistega časa, so se skladno s tem porajali tudi novi in drugačni komunikacijski dosežki. Izjemno pomembna je tako postala oskrba s kovinami, od blizu ali od daleč, zaradi česar je nastala t. i. globalna povezanost, ki je v obredih večnih prihodov in odhodov ter neprestanih povratkov še posebej zaznamovala kulture na področju *Caput Adriae*. Tu Sredozemsko morje sega najvišje in v prostrani evropski kontinent poseže najgloblje, to je vrh morja, ki je omogočil in povezal univerzalno in regionalno, ki se enakopravno kažeta v prostrani kulturi *koinè* mediteranskih in kontinentalnih področij Evrope.

Arheološki viri spoznavno interpretiranega gradiva pričajo, da je bila ena od značilnosti te poznobronastodobne kulturne *koinè* brez dvoma tudi ločna fibula z dvema gumboma na loku, katere prostorsko razširjenost lahko spremljamo v nošah od Levanta do gornjega Jadrana in naprej, vse do švicarskih Alp (sl. 1). Domnevno je bila v vseh svojih številnih različicah zaradi svoje enostavnosti in funkcionalnosti

1 Matvejević 2006: 80.

Sl. 1: Razprostranjenost ločnih fibul z dvema gumboma na loku, brez tipološke razdelitve (dopolnjeno po Teržan 1995; ead. 2007; Pedde 2000)

Fig. 1: Distribution map of bow fibulae with two knobs on the bow, without typological distinction (supplemented after Teržan 1995; ead. 2007; Pedde 2000)

v rabi zelo dolgo: sodeč po dobro datiranih najdbah v prostoru Egeje je bila v uporabi od poznoheladskega IIIC pa vse do protogeometrijskega obdobja.²

Skoraj največja koncentracija teh fibul je zabeležena ob vzhodni jadranski obali, kjer so se razvile nekatere prepoznavne lokalne različice, prisotne vedno v točno določeni kombinaciji: skupaj z zapestnicami strehastega preseka in/ali z rebrastimi manšetnimi zapestnicami, pa tudi z iglami s čebuličasto glavico in tordiranim vratom, z različnimi drugimi okrasnimi ter bolj ali manj prestižnimi predmeti.³ Argument v prid navedenemu nam neposredno daje tudi novi primer grobnega inventarja iz gomile v Stolnici pri Crikvenici,⁴ ki še enkrat potrjuje, da so bile te fibule znano in pomembno modno dejstvo na območju Kvarnerja. Tam so se oblikovale v svoji posebni kvarnerski inačici vzhodnojadranske različice, podobni liburnijskim in japonskim primerkom, a hkrati tudi drugačni od njih. Njihova regionalna prepoznavnost nam kaže, da je imela uporaba tega izstopajočega dela noše velik pomen, ki ga na območju sosednje Istre doslej nismo opazili – nasprotno pa smo dragocene podatke dobili iz škocjanskih najdišč, tj. iz nekropole Brežec (grobovi 114, 116 in 272) in depoja iz Mušje jame.⁵ Tam se namreč nahajajo primerki kvarnerske in tudi japonske različice, kar naposled, glede na inventarje grobov in samega depoja ter na njihovo interpretacijo, ne preseneča.⁶ Zaradi tega je mogoče te primerke, skladno z njihovimi grobnimi celotami in v sklopu najstarejšega horizonta pokopov na nekropoli (Brežec I),⁷ datirati v čas od srede 12. oziroma v 11. stoletje pr. n. št.

Pri teh lahko naše sklepanje podpre grob 272 z nekropole Brežec, kjer so poleg fibule z dvema gumboma na loku našli tudi odlomek železnega noža.⁸ Takšni noži domnevno izvirajo tudi iz Matavuna, z nekropole istega naselja,⁹ en primerek pa vsekakor tudi iz groba 417 nekropole v Tolminu.¹⁰ Ti železni noži so se pogosto nahajali med v pokopih pridanimi predmeti pri južnoitalskih skupnostih, medtem ko na območju egejskega in vzhodnomediterranskega bazena, skupaj s suličnimi ostmi predstavljajo skoraj standardni del moških grobov.¹¹ Vsekakor pa niso povsem neznani niti v ženskih grobovih,

2 Jung 2006: 195–194; Teržan 2007: 160–162, t. 56b; glej tudi Pabst 2009: 18–20, sl. 5.

3 Glej Glogović 1987: 74–82, t. 1; Glogović 2005: 17–21; Teržan 1995: 555–560, sl. 25; Pare 1998: 328–329, sl. 15; Teržan 2007: 161; glej tudi Bietti Sestieri 1975: 405–405.

4 Blečić 2009: 144, sl. 1.

5 Vitri 1977: 81, 82, t. X, T. 114, 116; Steffè de Piero 1977: 110, t. XXIII, T. 272; Guštin 1975: sl. 1; Vitri 1985: 149, t. 42: 8; Borgna, Montagnari Kokelj 1999: 141, sl. 3: 1.

6 Turk 1994: 154–155, 165–164.

7 Ib.: 152, 154.

8 Steffè de Piero 1977: t. XXIII, T. 272; Teržan 1995: 360, sl. 28: 5.

9 Borgna, Montagnari Kokelj 1999: 158.

10 Svoljšak, Pogačnik 2001: 171, t. 82: 2.

11 Borgna, Montagnari Kokelj 1999: 158; Eder, Jung 2005: 490.

kar je na koncu podprto tudi z inventarjem omenjenega brežeškega groba. Zato nam lahko koristijo kot dodatni argument pri razumevanju kulturnih procesov, ki so potekali v širšem mediteranskem prostoru v času 12. in 11. stoletja pr. n. št. Posredno so povezovali vzhodni prostor *Caput Adriae* in njegovo zaledje z »znanilci« uvajanja nove metalurgije,¹² hkrati pa jih lahko razlagamo v navezavi na vidik njihovega pojavljanja in ritualizacije oziroma kot simbolno izbrane nosilce vrednosti privilegiranih družbenih struktur, ideološko povezanih z oblikami gostoljubja, pa tudi v navezavi na njihovo obredno uporabo.¹⁵

V isti perspektivi je treba opazovati tudi jezičastoročajni meč iz depoja v Mušji jami, ki ga lahko še najbolj približamo mečem tipa Allerona.¹⁴ Gre za meče, ki so značilni za prostor Apeninskega polotoka, povezujejo pa jih tudi s skupino Naue II tipa C na območju Egeje.¹⁵ Prav slednji so služili za dokaz o močni povezanosti egejskega prostora poznomikenskega in submikenskega časa s severnojadranskim bazenom.¹⁶ V času evropske pozne bronaste dobe so imeli meči pomembno vlogo pri nadregionalnih stikih, kjer so bili najpogosteje opazovani v okviru t. i. *koinè metallurgica*,¹⁷ v kateri je jadranski bazen, še posebej njegov severovzhodni del, povsem enakopravno sodeloval.¹⁸ Razen tega je ta škocjanski meč vreden razmisleka tudi zato, ker je na prostoru severnega Jadrana pokop z orožjem izjemna redkost in ga lahko prištevamo v kategorijo luksuznih ali zelo pomembnih ter na simboličen način shranjenih predmetov izjemnega statusa, datiramo pa ga kot enega najstarejših elementov depoja v Mušji jami.¹⁹

Če se povrnemo k noši, v procesu kulturnih stikov in medosebnega posredovanja, lahko presodimo tudi o pomenu nedokončanega ali namerno deformiranega odlomka masivne bronaste žice iz depoja Debeli vrh pri Pregradu.²⁰ Po osnovnih značilnostih bi se lahko približala japonski različici fibule z dvema gumboma na loku ali pa načinu deformacije in zvijanja brez gumba (?), ki neverjetno spominja na primerke tovrstnih fibul iz kvarnerskega Osorja na otoku Cresu.²¹ Glede na sestavo tako bogatega depoja mešanega tipa, ki ga lahko datiramo v II. horizont depojev,²² se ta misel ne zdi nemogoča; predvsem če odlomek narebrenne bronaste plošče razumemo kot različico narebrenne manšetne zapestnice, ki je bila po rebrih okrašena z vrezanimi črticami. Slednje je značilnost podobnih zapestnic iz samega Osorja, ter iz Šule in Garice, na otoku Krku,²³ s čimer se subtilno in neposredno napeljuje na možni lokalni, kvarnerski obrtniški »podpis«.

Takšno zamisel vsekakor bolj podpira najdba 12 jantarnih jagod, ki se ravno tako nahajajo v tem depoj. Ena od njih pripada poznanemu tipu Tiryns,²⁴ ki ga ob jagodah tipa Allumiere uvrščajo v najvišji in ekskluzivni rang luksuznega nakita tistega časa (sl. 2).²⁵ Iz kvarnerskih nahajališč, še posebej Baške in Krka, na otoku Krku, ter Novalje na otoku Pagu,²⁶ prihaja količina takšnih jagod, ki so tudi precej raznovrstne. Da so jagode inventar izrazito bogatih grobov, nam je dobro znano z najdišč v Italiji, Grčiji in na Levantu, slednje pa potrjujejo tudi najdbe na prostoru jadranskega bazena, npr. jagode iz Bismantove, grob XXXI,²⁷ Vrsi²⁸ in navsezadnje jagode iz Baške, kjer so jih praviloma izkopavali skupaj z ločnimi fibulami z dvema gumboma na loku. Ukoreninjeno je sicer mnenje, da se na prostoru vzhodne obale Jadrana takšne jagode pojavljajo kot predmet trgovskih in posredniških zvez s srednjim in tudi vzhodnim Mediteranom, kar pa vsekakor ne drži za italska in egejska nahajališča, zato se vse bolj uveljavlja hipoteza, da so jih proizvajali tudi nekje na območju Pada.²⁹ Razlaga se jih seveda v okviru prehajanja t. i. *koinè metallurgica*,³⁰ v skupnem kroženju jantarja in kositra ali pa celo v okviru *koinè*

12 Teržan 2002: 87.

13 Borgna, Montagnari Kokelj 1999: 148.

14 Teržan 1984: 111.

15 Bianco Peroni 1970: 67–70; Kilian-Dirlmeier 1995: 96–101, t. 65; Jung 2006: 208; Pacciarelli 2006: 253–256.

16 Eder, Jung 2005: 490, t. CVIII.

17 Bietti Sestieri 1975: 406–408; Carancini, Peroni 1999: 18, 58, t. 28, 44; Bettelli 2002: 122.

18 Turk 1996: 51–52.

19 Ib.: 109. Glede ostalih predmetov iz Škocjana in nahajališča *Caput Adriae* na italski strani v kontekstu odnosov na velike razdalje v njihovih diahronih in dinamičnih perspektivah glej Borgna 1999.

20 Čerče, Šinkovec 1995: 167, t. 66, 75.

21 Klodič 1885: sl. 4; Glogović 2003: 9, t. 5: 18.

22 Turk 1996: 108.

23 Glogović 1989: t. 55: 1–2, 4–6.

24 Čerče, Šinkovec 1995: 167, t. 66: 66.

25 Harding 1984: 82–87; Hughes-Brock 1995: 219–229.

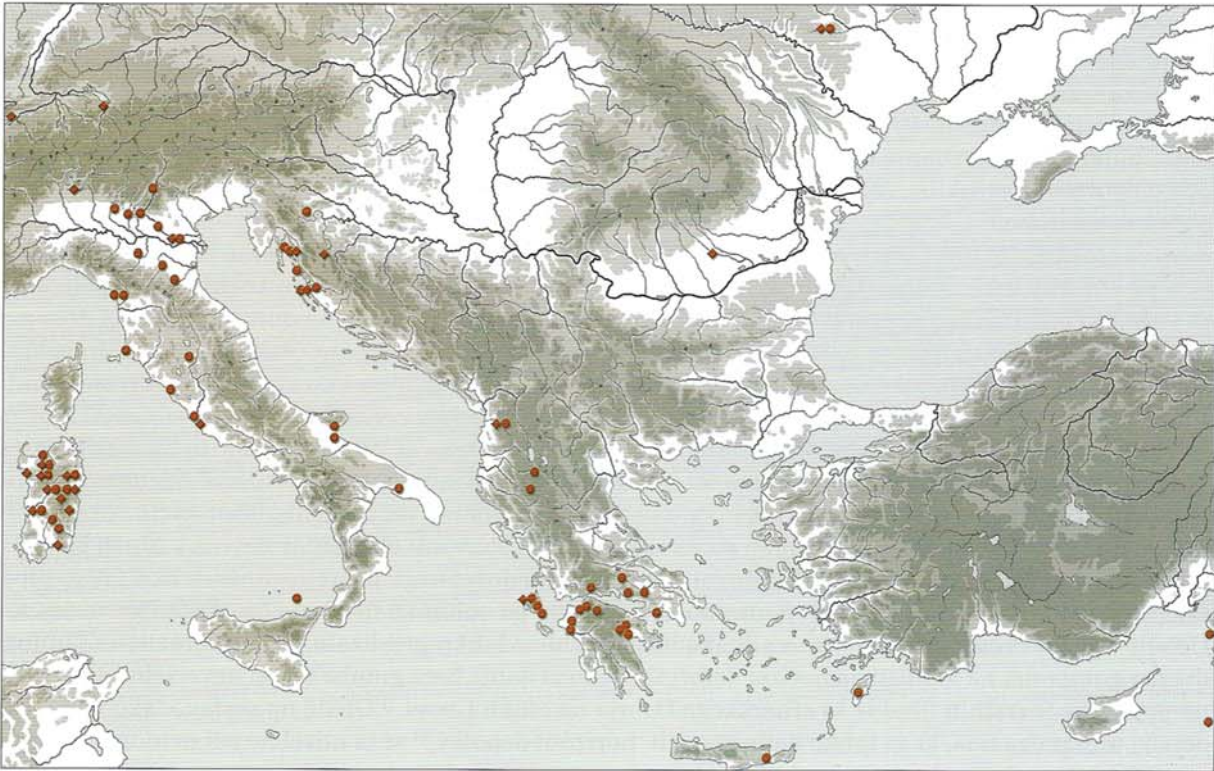
26 Lo Schiavo 1970: t. 25: 9–11, 15–16; 42: 19, 20; Glogović 1989: 24–25, 35–36, t. 45: 1–2; ead. 1991: t. 1: 2; Forenbaier 1995: 275–276, sl. 5; Batović 2005: sl. 4: 2–6; 6: 5; Blečić 2009: 143–144, t. 1: 2.

27 Bietti Sestieri 1997: 765, sl. 455.

28 Batović 1985: t. XLIV: 1–14.

29 Negroni Catacchio 1999: 245–259; Cultraro 2006: 1553–1555; Negroni Catacchio *et al.* 2006: 1461–1468.

30 Eder, Jung 2005: 487.

Sl. 2: Razprostranjenost jantarnih jagod tipa Tiryns (●) in Allumiere (◆) (dopolnjeno po Cultraro 2006; Negroni Cattachio *et al.* 2006)

Fig. 2: Distribution map of amber beads of Tiryns (●) and Allumiere (◆) types (supplemented after Cultraro 2006; Negroni Cattachio *et al.* 2006)

dell' ambra, kakor se argumentirano domneva zadnje čase.⁵¹ Kakorkoli že, jagode so pokazatelj visokostatusne izmenjave, kar bo pri razlaganju jantarnih jagod na Kvarnerju, prek katerega so prispele tudi v depo Debeli vrh, vsekakor odločilno.

V tem smislu ohranjajo tradicijo tudi spoznanja o polmesečastih fibulah, še posebej enostavnih enozankastih fibulah tipa *Caput Adriae*, ki jih časovno umeščamo v čas že od konca 10. pa vse do 8. stoletja pr. n. št.⁵² Za razliko od drugih tipov enozankastih polmesečastih fibul se domneva, da so slednje nastale pod neposrednim egejskim vplivom protogeometrijskega in geometrijskega obdobja ter da so se istočasno nosile na obeh skrajnih področjih njihove razširjenosti.⁵³ Tako predstavljajo še en element, ki povezuje severni Jadran in prostor Egeje, tj. vzhodnomediterranski bazen, ker so bile razširjene ne samo na prostoru Krasa in Posočja, temveč vse do Kvarnerja, oziroma od reke Nadiže do reke Save. Te najdbe noše in nakita ter osebne in vojaške opreme skozi prizmo opazovanja obtoka dobrin in idej na prostor širšega mediteranskega bazena pričajo o obstoju slojevitega spektra kulturnih in komunikacijskih stikov. Pri tem moramo poseben pomen pripisati še enemu utilitarnemu predmetu – keramičnemu trinožnemu pladnju. Gre za tip, ki je bil oblikovno formiran na območju vzhodnega Mediterana in kjer je najštevilčnejše zastopan na Kreti in Cipru; tam so njegova funkcija ter tipološka in kronološka pripadnost natančno določeni.⁵⁴ Zato domnevamo, da je prav od tam prišla zamisel oziroma prva spodbuda za njegovo proizvodnjo na prostoru severnega Jadrana, ki predstavlja, glede na njegovo siceršnjo razširjenost na vzhodu, fenomen (sl. 3). Samo v Istri jih poznamo z okoli 18 najdišč,⁵⁵ njihova koncentracija pa ni dosti manjša niti na območju Kvarnerja, kjer so enako razširjeni tako na priobalnem kot tudi na otoškem delu, v naseljih in v jamah.⁵⁶ Najverjetneje so jih uporabljali kot pladnje za shranjevanje in serviranje hrane ali pa morda kot prenosne peči, pri čemer njihova

51 Cultraro 2006: 1548–1550.

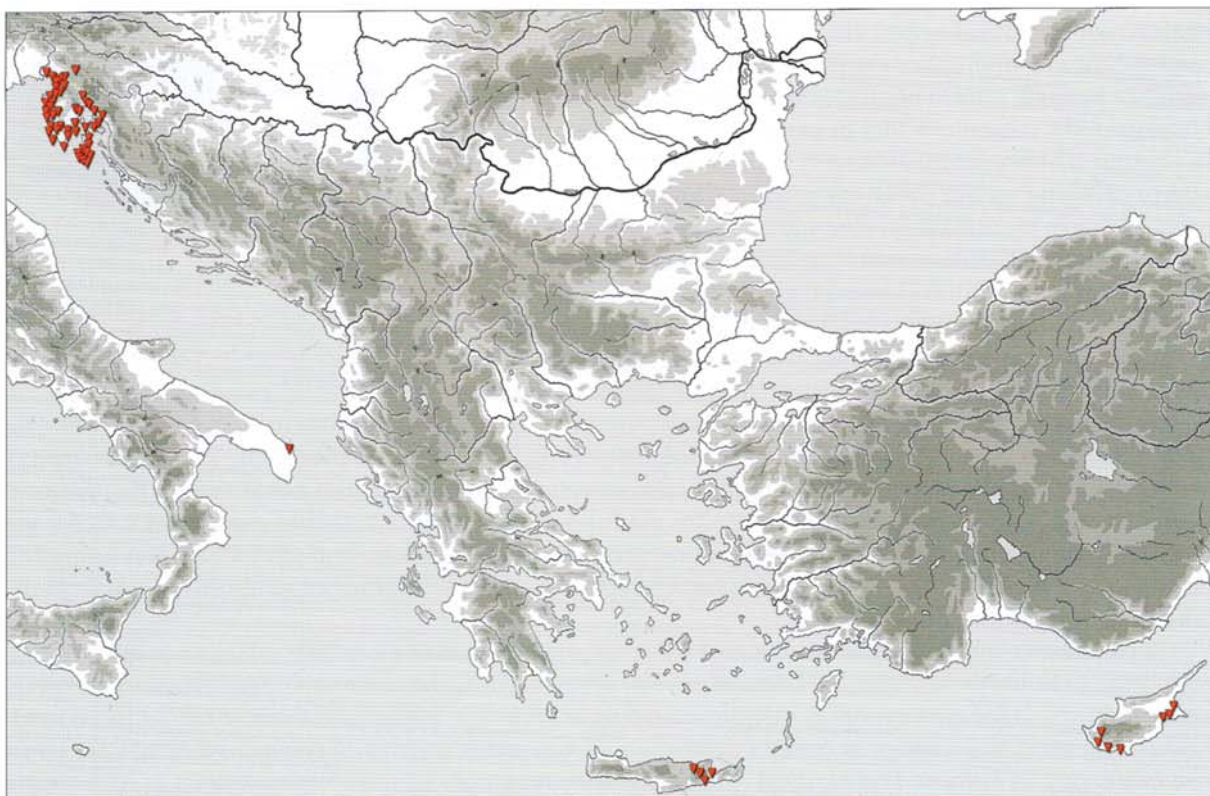
52 Teržan 1990: 50–52, sl. 2; ead. 2002: 95, k. 2.

53 Ead. 2007: 162–163, t. XXXVIIa.

54 Hänsel, Teržan 2000: 179, sl. 20. V novejšem času so raziskovali keramične trinožnike tudi v apulskem najdišču Roca Vecchia (Guglielmino 2005: 647–648, t. CLXVIIIc).

55 Mihovilić 1995: k. II; ead. 2001: 47–48, t. 102–105.

56 Ead. 1995: 32–34; Starac 1994: 22.

Sl. 3: Razprostranjenost keramičnih trinožnih pladnjev (dopolnjeno po Mihovilič 1995)
 Fig. 3: Distribution map of ceramic tripod platters (supplemented after Mihovilič 1995)

morebitna vloga v obredih prav tako ni izključena, in sicer že od konca starejše bronaste pa vse do začetka železne dobe.³⁷ S slednjimi pa lahko povežemo tudi najdbe odlomkov takšnih pladnjev v Štorjah pri Sežani³⁸ in v Logatcu,³⁹ ki se z neposrednim poreklom ali pa z navdihom za svojo izdelavo povsem vključujejo v kulturološko in kronološko sliko zgornjega Jadrana.

Naposled pa zahteva našo pozornost še en zanimiv predmet: rahlo zviti perforiran bronast okov, izdelan v predrti tehniki, ki izvira iz bogatega depoja mešane sestave iz Udja (sl. 4).⁴⁰ Čeprav se o njem s precejšnjo gotovostjo razmišlja kot o delu bronastega trinožnika, ni izključeno, da bi bil lahko tudi del štirinožnika na kolesih ali nosilnega okvirja. V vsakem primeru kaže, da gre za predmet neposrednega ciprskega oziroma vzhodnomediterranskega uvoza na področje jugovzhodnega obalpskega prostora v času 12. in 11. stoletja pr. n. št. oziroma v depojih II. horizonta.⁴¹ Ta predmet zagotovo ni imel uporabne vrednosti, ne v smislu akumulacije, niti za njegove uporabnike, temveč je bil predvsem statusni oziroma simbolični predmet, dasiravno ne nujno v materialnem smislu: kar se je odražalo na mestu izbire posamičnih dejavnosti, še posebej z njegovim načinom in tipom hrambe.⁴²

Tukaj navedeni primeri so samo nekateri izmed dostopnih potencialov, ki odražajo odnos vzhodne širjave *Caput Adriae* z regionalnim, kot tudi s prostranim mediteranskim kulturnim krogom pozne bronaste dobe. Razvidno je, da je prav s posredovanjem kvarnerskega arhipelaga bila ustvarjena povezanost bližnjega predalpskega zaledja v ta prostor ambivalentne kulturne *koinè*. Nekatere predmete lahko tako razlagamo prek neposrednih vplivov vzhodnomediterranske produkcije,⁴³ druge pa lahko razumemo posredno, v regionalnem jadranskem obtoku v atribuciji *fenomena Frattesina*.⁴⁴ To je torej čas izmenjave prestižnih dobrin določene kvalitete na širšem prostoru Mediterana, ki pa nam hkrati sugerira, da so morali takrat – na tako medsebojno oddaljenih področjih obstajati dokaj sofisticirani,

37 Mihovilič 1995: 52–54; ead. 2001: 47.

38 Guštin 1979: 54, t. 11: 2.

39 Olič 2006: sl. 1a.

40 Čerče, Šinkovec 1995: 224, karta 55, t. 156: 10.

41 Teržan 1996: 250, sl. 4; Trampuž Orel 1996: 178; Turk 1996: 108.

42 Bradley 1998: 97–128; Teržan 1996: 255–256; Osborne 2004: 7–8.

43 Za ostale materiale, ki sodijo v ta kontekst, glej Teržan 1996: 247–250; Borgna 2010: 296–302.

44 Borgna 1992: 77–87; Pearce 2000.

enakovredni komunikacijski sistemi, na katerih regionalne notranje strukture pa uporabljene metode niso vplivale. Načelo osebnih odnosov in daril, načelo obojestranske želje in gostoljubja, načelo obojestranske izmenjave idej in perspektiv je pogojevalo končno in osebno izbiro posameznika.⁴⁵ V tem procesnem in konceptualnem principu so bili prestižni predmeti znakovni substituti za prepoznavo in identifikacijo simbolov v sistemu vrednot različnih kulturnih in družbenih ureditev, tako v fizičnem kot v duhovnem smislu. Simboli in njihovi koncepti sami po sebi, kot tudi ritualizacija in žrtvovanje predmetov izključno dragocenih in metaforičnih vrednosti, pa nas napeljujejo na raznolikost njihovih prvotnih namenov oziroma različnost njihovih uporabnikov ne samo v posmrtnih obredih, temveč tudi v vseh drugih oblikah družbeno-religioznih praks.⁴⁶ Iz nekaterih predmetov pa je jasno razvidna tudi oblika lokalne evolucije uvoženega predmeta, ki je bil na osnovi osebne izbire adoptiran, ter na osnovi praktičnih potreb oziroma okusa tudi adaptiran ter na prostoru *Caput Adriae* individualiziran. Tako trinožni pladnji kot ločne fibule z dvema gumboma na loku ali polmesečaste fibule kažejo prav na regionalno produkcijo, ki je bila fizično sicer v rabi kot uporabni predmet, a je bila tudi ideološko prepoznana kot predmet hierarhiziranega simbolnega pomena na tako velikih razdaljah.

Vse to pa je vsekakor omogočila plovba po *Velikem morju*. Na krajših ali daljših relacijah je premoščala prostorske in kulturne razdalje, približevala nove in drugačne dosežke ustvarjajoč zgodovinsko sliko prve velike kulturne *koinè mediteranstva*. »Mediterranstvo pa se ne deduje, temveč pridobiva. Je odlika, ne pa prednost. Ne gre samo za preteklost in izročilo, zgodovino ali nasledstvo, spomin ali pripadnost. Ne obstaja samo ena mediteranska kultura. Pod okriljem edinega Mediterana jih obstaja več. Nastajale so in se širile druga ob drugi, bolj ali manj povezane ali ločene. Mediteranske kulture so sorodne, nikoli pa niso enake«.⁴⁷

Sl. 4 Odlomek bronastega okova iz Udja, d. = 4,8 cm, š. = 2,4 cm (po Teržan 1996)
Fig. 4: Fragment of a bronze mount from Udje. L. = 4,8 cm, w. = 2,4 cm (after Teržan 1996)

45 Eder, Jung 2005: 487, 491–492; Jung 2006: 52.

46 Godelier 1999; Osborne 2004.

47 Matvejević 2006: 79–80.

- BATOVIĆ, Šime, 1985: Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju. – V: Alojzij Benac (ur.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja IV – Brončano doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, str. 271–375.
- BATOVIĆ, Šime, 2005: Stanje istraživanja prapovijesti na kvarnerskim otocima. – *Diadora* 21, str. 253–348.
- BETTELLI, Marco, 2002: *Italia meridionale e mondo miceneo. Ricerche su dinamiche di acculturazione e aspetti archeologici, con particolare riferimento ai versanti adriatico e ionico della penisola italiana*. – Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 5, Roma.
- BIANCO PERONI, Vera, 1970: *Die Schwerter in Italien/Le spade nell'Italia continentale*. – Prähistorische Bronzefunde IV/1, München.
- BIETTI SESTIERI, Anna Maria, 1975: The metal industry of continental Italy, 15th to the 11th century BC, and its connections with the Aegean. – *Proceedings of the Prehistoric Society* 39, str. 383–424.
- BIETTI SESTIERI, Anna Maria, 1997: Il territorio padano dopo le terramare. – V: Maria Bernabò Brea, Andrea Cardarelli, Mauro Cremaschi (ur.), *Le Terramare. La più antica civiltà padana*, Modena, str. 757–770.
- BLEČIĆ, Martina, 2009: The significance of Amber in Kvarner region. – V: Aleksandar Palavestra, Curt W. Beck, Joan M. Todd (ur.), *Amber in Archaeology. Proceedings of the Fifth International Conference on Amber in Archaeology, Belgrade 2006*, Beograd, str. 142–155.
- BORGNA, Elisabetta, 1992: *Il ripostiglio di Madriolo presso Cividale e i pani a piccone del Friuli-Venezia Giulia*. – Studi e ricerche di Protostoria mediterranea 1, Roma.
- BORGNA, Elisabetta, 1999: The North Adriatic regions between Europe and the Aegean World (12th–8th CA.): Social strategies and Symbols of Power in the Long-Distance Exchange. – V: *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseum 45, Mainz, str. 151–185.
- BORGNA, Elisabetta, 2010: Patterns of bronze circulation and deposition in the northern Adriatic at the close of the Late Bronze Age. – V: Elisabetta Borgna, Paola Càssola Guida (ur.), *Dall'Egeo all'Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in eta postpalaziale (XII-XI sec. a.C.)*, Atti del Seminario internazionale (Udine, 1-2. 12. 2006), Studi di ricerche di protostoria Mediterranea 8, Roma, str. 289–509.
- BORGNA, Elisabetta, MONTAGNARI KOKELJ, Emanuela, 1999: *Nuove ricerche su complessi protostorici ai confini settentrionali dell'Istria*. – V: *Protostoria e storia del „Venetorum Angulus“*, Atti del XX Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Portogruaro-Quattro D'Altino-Este-Adria 16-19. 09. 1996, Pisa – Roma, str. 131–156.
- BRADLEY, Richard, 1998: *The Passage of Arms: An Archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*. – Oxford.
- CARANCINI, Gian Luigi, PERONI, Renato, 1999: *L'eta' del bronzo in Italia: Per una cronologia della produzione metallurgica*. – Quaderni di protostoria 2, Roma.
- CULTRARO, Massimo, 2006: I vaghi di ambra del tipo Tirinto nella protostoria italiana: nuovi dati dall'area egeo-balcanica. – V: *Materie prime e scambi nella preistoria italiana. Atti della XXXIX Riunione Scientifica dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria. Vol. 3*, Firenze, str. 1533–1555.
- ČERČE, Peter, ŠINKOVEC, Irena, 1995: Katalog depojev pozne bronaste dobe. – V: Biba Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem I*, Katalogi in monografije 29, Ljubljana, str. 159–169, 223–226.
- EDER, Birgitta, JUNG, Reinhard, 2005: On the character of social relations between Greece and Italy in the 12th/11th cent. BC. – V: Robert Laffineur, Emanuele Greco (ur.), *Emporia, Aegeans in Central and Eastern Mediterranean*. Proceedings of the 10th International Aegean Conference at the Italian School of Archaeology in Athens 2004, *AEGLAEUM* 25, str. 485–495.
- FORENBAHER, Stašo, 1995: Trade and Exchange in Late Bronze and Early Iron Age Croatia. – V: Bernhard Hänsel (ur.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*. Südosteuropa Schriften 17, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11, München – Berlin, str. 269–282.
- GLOGOVIĆ, Dunja, 1987: Nalaz iz Šule na Krku i problem lučnih fibula s dva dugmeta na luku iz Liburnije. – *Arheološki radovi i rasprave* 10, str. 75–92.
- GLOGOVIĆ, Dunja, 1989: *Prilozi poznavanju željeznog doba na Sjevernom Jadranu, Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci*. – Monografije JAZU, Zavod za arheologiju 1, Zagreb.
- GLOGOVIĆ, Dunja, 1991: Prahistorijski nakit iz zbirke Stomorica u Novalji. – *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu* 8, str. 17–24.
- GLOGOVIĆ, Dunja, 2005: *Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien)*. – Prähistorische Bronzefunde XIV/15, Stuttgart.
- GODELIER, Maurice, 1999: *The Enigma of the Gift*. – Chicago.
- GUGLIELMINO, Riccardo, 2005: Rocavecchia: nuove testimonianze di relazioni con l'Egeo e il Mediterraneo orientale nell'età del Bronzo. – V: Robert Laffineur, Emanuele Greco (ur.), *Emporia, Aegeans in Central and Eastern Mediterranean*. Proceedings of the 10th International Aegean Conference at the Italian School of Archaeology in Athens 2004, *AEGLAEUM* 25, str. 637–651.
- GUŠTIN, Mitja, 1975: Kronologija notranjske skupine. – *Arheološki vestnik* 24, str. 461–506.
- GUŠTIN, Mitja, 1979: *Notranjska. K začetkom železne dobe na Severnem Jadranu*. – Katalogi in monografije 17, Ljubljana.
- HARDING, Anthony, 1984: *The Mycenaeans and Europe*. – London.
- HÄNSEL, Bernhard, TERŽAN, Biba, 2000: Ein bronzezeitliches Kuppelgrab außerhalb der mykenischen Welt im Norden Adria. – *Prähistorische Zeitschrift* 75/2, str. 161–183.
- HUGHES-BROCK, Helen, 1995: Amber in the Aegean in the Late Bronze Age: some problems and perspectives. – V: Curt W. Beck, Jan Bouzek (ur.), *Amber in Archaeology*, Proceedings of the Second International Conference on Amber in Archaeology, Liblice 1990, Praha, str. 219–229.
- JUNG, Reinhard, 2006: *XΠΟΝΟΛΟΓΙΑ COMPARATA: Vergleichende Chronologie von Südgriechenland und Süditalien von ca. 1700/1600 bis 1000 v.u. Z.* – Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften 348, Wien.

- KILIAN-DIRLMEIER, Imma, 1995: *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*. - Prä-historische Bronzefunde IV/12, Stuttgart.
- KLODIČ, Anton Ritter, 1885: Die Ausgrabungen auf Ossero. - *Mitteilungen der KK Central-Commission* XI, str. I-VII.
- LO SCHIAVO, Fulvia, 1970: Il gruppo liburnico-japodico, per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica. - *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, ser. VIII/14, str. 563-524.
- MATVEJEVIĆ, Predrag, 2006: *Mediteranski brevijar*. - Zagreb.
- MIHOVILIĆ, Kristina, 1995: Školjić (Funtana) i tragovi prapovijesnih obalnih i otočnih lokaliteta Istre. *Histria Archaeologica* 26, str. 28-57.
- MIHOVILIĆ, Kristina, 2001: *Nezakcij. Prapovijesni nalazi 1900.-1953*. - Monografije i katalozi 11, Pula.
- MIHOVILIĆ, Kristina, TERŽAN, Biba, HÄNSEL, Bernhard, MATOŠEVIĆ, Damir, BECKER, Cornelia, 2002: *Rovinj prije Rima/Rovigno prima die Romani/Rovinj vor den Römern*. - Kiel.
- NEGRONI CATACCCHIO, Nuccia, 1999: Produzione e commercio dei vaghi d'ambra tipo Tirinto e tipo Allumiere alla luce delle recenti scoperte. - V: *Protostoria e storia del „Venetorum Angulus“*, Atti del XX Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Portogruaro-Quattro D'Altino-Este-Adria 16-19. 09. 1996, Pisa - Roma, str. 241-265.
- NEGRONI CATACCCHIO, Nuccia, MASSARI, Alessandra, RAPOSSO, Barbara, 2006: L'ambra come indicatore di scambi nell'Italia pre e protostorica. - V: *Materie prime e scambi nella preistoria italiana. Atti della XXXIX Riunione Scientifica dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria. Vol. 3*, Firenze, str. 1459-1475.
- OLIĆ, Slobodan, 2006: *Logatec - Zapolje (parc. št. 401/6, 7, k. o. Blekova Vas)*. *Poročilo o zaščitnem arheološkem izkopavanju*. - Javni zavod Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine, Ljubljana.
- OSBORNE, Robin, 2004: Hoards, votives, offerings: the archaeology of the dedicated object. - *World Archaeology* 36/1, str. 1-10.
- PABST, Sabine, 2009: Bevölkerungsbewegungen auf der Balkanhalbinsel am Beginn der Früheisenzeit und die Frage der ethnogenese der Makedonen. - *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 124, str. 1-75.
- PACCIARELLI, Marco, 2006: Sull'evoluzione dell'armamento in Italia peninsulare e Sicilia nel Bronzo Tardo. - V: *Studi di protostoria in onore di Renato Peroni*, Firenze, str. 246-260.
- PARE, F. E., Christopher, 1998: Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil 1. Grundzüge der chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jahrhundert v. Chr.). - *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum* 45/1, str. 295-435.
- PEARCE, Mark, 2000: Metals make the world go round: the copper supply for Frattesina. - V: Christopher F. E. Pare (ur.), *Metals Make the World Go Round. The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*, Oxford, str. 108-115.
- PEDDE, Friedhelm, 2000: *Vorderasiatische Fibeln: von der Levante bis Iran*. - Deutsche Orient-Gesellschaft 24, Berlin.
- STARAC, Ranko, 1994: Rezultati najnovijih arheoloških istraživanja na području Lovranštine, Mošćeništine i Brseštine. - *Li-burnijske teme* 8, str. 9-30.
- STEFFÈ DE PIERO, Giuliana, 1977: Scavi 1899: Fondo Silla. - V: Giuliana Steffè De Piero, Serena Vitri, Giuliano Righi, *La necropoli di Brežec presso San Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896-1900*, Monografie di Preistoria degli „Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte“ I, Trieste, str. 96-115.
- SVOLJŠAK, Drago, POGAČNIK, Ana, 2001: *Tolmin, prazgodovinsko grobišče I - Katalog*. - Katalogi in monografije 54, Ljubljana.
- TERŽAN, Biba, 1984: O jantaru z Debelega vrha. - *Arheološki vestnik* 35, str. 110-118.
- TERŽAN, Biba, 1990: Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in *Caput Adriae*. - *Arheološki vestnik* 41, str. 49-88.
- TERŽAN, Biba, 1995: Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. - V: Monika zu Erbach (ur.), *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Ergebnisse eines Kolloquiums*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseum 35, Mainz, str. 323-372.
- TERŽAN, Biba, 1996: Sklepna beseda. - V: Biba Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*, Katalogi in monografije 50, Ljubljana, str. 243-258.
- TERŽAN, Biba, 2002: Kronološki oris. - V: Drago Svoljšak, Ana Pogačnik, *Tolmin, prazgodovinsko grobišče II*, Katalogi in monografije 55, Ljubljana, str. 85-102.
- TERŽAN, Biba, 2007: Cultural Connections between *Caput Adriae* and the Aegean in the Late Bronze and Early Iron Age. - V: Ionna Galanaki, Helena Tomas, Yannis Galanakis, Robert Laffineur (ur.), *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across the borders*. Proceedings of the International Conference: Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe. University of Zagreb, April, 2005. *AEGAEUM* 27, str. 157-166.
- TRAMPUŽ OREL, Neva, 1996: Spektrometrične raziskave depojskih najdb pozne bronaste dobe. - V: Biba Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*, Katalogi in monografije 50, Ljubljana, str. 165-242.
- TURK, Peter, 1994: *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu*. - Magistrska naloga, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- TURK, Peter, 1996: Datacija poznobronastodobnih depojev. - V: Biba Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*, Katalogi in monografije 50, Ljubljana, str. 89-124.
- VITRI, Serena, 1977: Scavi 1896. Fondo Gombac. - V: Giuliana Steffè De Piero, Serena Vitri, Giuliano Righi, *La necropoli di Brežec presso San Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896-1900*, Monografie di Preistoria degli „Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte“ I, Trieste, str. 63-95.
- VITRI, Serena, 1985: Grotta delle Mosche (Fliegenhöhle). - V: *Preistoria del Caput Adriae*, Udine-Trieste, str. 145-149.